

ZAMONAVIY O'ZBEK OILALARIDA BOLALARGA NISBATAN ZO'RAVONLIKNING OLDINI OLISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Choriyeva Hulkar Baxodir qizi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o'zbek oilalarida bolalarga nisbatan zo'ravonlik muammosi ijtimoiy psixologiya va etnopsixologiya nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Oilaviy zo'ravonlikning ijtimoiy-psixologik omillari ekologik yondashuv asosida shaxs, oila, mahalla va jamiyat darajalarida tizimlashtirilgan. Milliy tarbiya an'alarida jismoniy jazoga munosabatning madaniy normativligi masalasi yoritilgan hamda zo'ravonlikning oldini olishning ko'p darajali ijtimoiy-psixologik modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: oila, bola, zo'ravonlik, jismoniy jazo, tarbiya ustanovkalari, ekologik yondashuv, etnopsixologiya, profilaktika, mahalla.

Аннотация. В статье проблема насилия в отношении детей в современных узбекских семьях проанализирована с позиций социальной психологии и этнопсихологии. Социально-психологические факторы семейного насилия систематизированы на основе экологического подхода на уровнях личности, семьи, махалли и общества. Освещён вопрос культурной нормативности отношения к физическому наказанию в национальных традициях воспитания и предложена многоуровневая социально-психологическая модель профилактики насилия.

Ключевые слова: семья, ребёнок, насилие, физическое наказание, воспитательные установки, экологический подход, этнопсихология, профилактика, махалля.

Abstract. The article analyzes the problem of violence against children in modern Uzbek families from the standpoint of social psychology and ethnopsychology. Socio-psychological factors of family violence are systematized on

the basis of the ecological approach at the individual, family, community (mahalla) and societal levels. The issue of the cultural normativeness of attitudes towards physical punishment in national parenting traditions is highlighted, and a multi-level socio-psychological model for preventing violence against children is proposed.

Keywords: family, child, violence, physical punishment, parenting attitudes, ecological approach, ethnopsychology, prevention, mahalla.

KIRISH

Bola shaxsining sogʻlom shakllanishi, avvalo, u ulgʻayayotgan oila muhitining psixologik xavfsizligiga bogʻliq. Jahon sogʻliqni saqlash tashkilotining 2020-yilgi global hisobotiga koʻra, dunyoda har yili 2–17 yoshdagi 1 milliardgacha bola jismoniy, jinsiy yoki emotsional zoʻravonlikka yoxud eʻtiborsizlikka duch keladi [16]. Mazkur holatlarning salmoqli qismi bolaga eng yaqin muhit – oilada, koʻpincha "tarbiya" niqobi ostida sodir boʻladi. Shu sababli oiladagi zoʻravonlik bolaning nafaqat jismoniy sogʻligʻiga, balki uning oʻziga boʻlgan ishonchi, tengdoshlar bilan munosabati, oʻquv motivatsiyasi va kelgusidagi ota-onalik xulq-atvoriga ham taʼsir koʻrsatadi.

Oʻzbekistonda bola huquqlarini himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Respublika BMTning Bola huquqlari toʻgʻrisidagi Konvensiyasiga qoʻshilgan boʻlib, mazkur hujjatning 19-moddasi ishtirokchi davlatlarni bolani har qanday jismoniy yoki psixologik zoʻravonlikdan himoya qilish choralarini koʻrishga majbur qiladi [2]. "Bola huquqlarining kafolatlari toʻgʻrisida"gi Qonun ham bolaning shaxsiy daxlsizligi va zoʻravonlikdan himoyalaniş huquqini mustahkamlaydi [1]. Biroq huquqiy kafolatlar oʻz-oʻzidan oiladagi kundalik munosabatlarni oʻzgartirmaydi: amaliyotni koʻp jihatdan ota-onalarning tarbiyaviy ustanovkalari, avloddan avlodga oʻtib kelayotgan jazolash usullari va jamoatchilik fikri belgilaydi. Demak, muammoni ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik jihatdan oʻrganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi – zamonaviy o‘zbek oilalarida bolalarga nisbatan zo‘ravonlikni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni nazariy jihatdan tizimlashtirish va uning oldini olishning ko‘p darajali modelini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik muammosi psixologiyada bir necha nazariy yondashuv doirasida o‘rganilgan. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bola agressiv xulq-atvorni kattalarni kuzatish va ularga taqlid qilish orqali o‘zlashtiradi [8]. Bu qoida oilaviy zo‘ravonlikning avloddan avlodga o‘tishini tushuntiradi: bolaligida jismoniy jazo ko‘rgan shaxs ko‘pincha uni o‘z farzandiga nisbatan "tabiiy" tarbiya usuli sifatida qo‘llaydi.

D. Baumrind ota-onalik uslublarini avtoritar, avtoritet (demokratik) va liberal turlarga ajratgan [9]. Avtoritar uslubda qat’iy talab va nazorat iliq munosabatdan ustun turadi, itoatsizlik esa jazo bilan qaytariladi. Aynan shu uslub zo‘ravonlik xavfini oshiruvchi omil sifatida qaraladi. M. Straus jismoniy jazoning keng tarqalganligi va uning bolalardagi agressivlik bilan bog‘liqligini ko‘rsatib bergan [15]. E. Gershoff va A. Grogan-Kaylor tomonidan 160 mingdan ortiq bola ishtirok etgan tadqiqotlarning meta-tahlili jismoniy jazo bolaning xulq-atvori, ruhiy holati va ota-ona bilan munosabatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini, uning ijobiy samarasi esa isbotlanmaganini tasdiqlagan [12].

Muammoni yaxlit tushunishda U. Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasi muhim o‘rin tutadi [11]. Unga ko‘ra bola bir-biriga kiritilgan tizimlar – oila, maktab va mahalla, keng ijtimoiy muhit hamda madaniyat ta’sirida rivojlanadi. J. Belsky ushbu yondashuvni bolaga nisbatan yomon munosabatni tahlil qilishga tatbiq etib, zo‘ravonlik yagona sababga emas, balki shaxsiy, oilaviy, jamoaviy va madaniy omillarning o‘zaro ta’siriga bog‘liq ekanini asoslagan [10].

Etnopsixologik jihatdan J. Lansford va hammualliflarining olti mamlakatda o‘tkazgan tadqiqoti diqqatga sazovor. Unda jismoniy jazo madaniy jihatdan odatiy hisoblangan jamiyatlarda uning bolaga salbiy ta’siri birmuncha zaifroq namoyon bo‘lishi, biroq butunlay yo‘qolmasligi aniqlangan [14]. G. Hofstede tasnifiga ko‘ra,

kollektivistik va hokimiyat masofasi yuqori bo'lgan madaniyatlarda kattalar obro'si va itoatkorlik tarbiyaning markaziy qadriyatlari hisoblanadi [13]. Bu xususiyatlar o'zbek oilasiga ham xos.

Rus va o'zbek psixologlari tadqiqotlarida oila kichik ijtimoiy guruh sifatida (G.M. Andreyeva) [6], bolalardagi agressivlik va uning oilaviy ildizlari (I.A. Furmanov) [7], o'zbek oilasining psixologik xususiyatlari (G'.B. Shoumarov) [5] hamda kichik yoshdagi bolalar rivojlanishining yosh xususiyatlari (E.G'. G'oziyev) [4] yoritilgan. Shu bilan birga, o'zbek oilalarida ota-onalarning jazolashga munosabatini va zo'ravonlik profilaktikasini ijtimoiy-psixologik jihatdan maxsus o'rgangan empirik tadqiqotlar hali yetarli emas.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Metodologik asos sifatida ekologik yondashuv [10; 11] va Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining INSPIRE strategiyalari [17] tanlandi.

NATIJALAR

1. Oilada bolaga nisbatan zo'ravonlik shakllari. Adabiyotlar tahlili asosida oilaviy tarbiya kontekstida uchraydigan zo'ravonlikning quyidagi asosiy shakllari ajratildi: *jismoniy zo'ravonlik* (urish, turtish, qattiq jazolash); *psixologik (emotsional) zo'ravonlik* (haqorat qilish, kamsitish, qo'rqitish, boshqa bolalar bilan doimiy taqqoslash, mehrdan mahrum qilish bilan tahdid qilish); *e'tiborsizlik* (bolaning jismoniy, emotsional va ta'limiy ehtiyojlarini qondirmaslik). Kuzatishlarga ko'ra, psixologik zo'ravonlik eng kam e'tirof etiladigan shakl hisoblanadi: ota-onalar ko'pincha baqirish yoki kamsitishni zo'ravonlik deb emas, balki "tarbiyaning odatiy usuli" deb qabul qiladi.

2. Zo'ravonlik omillarining ekologik tizimi. Ekologik yondashuv asosida o'zbek oilasi sharoitida zo'ravonlik xavfini oshiruvchi omillar to'rt darajada tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval. Oilada bolaga nisbatan zo'ravonlik omillarining darajalar bo'yicha tizimi

Daraja	Xavf omillari	Himoya omillari
Shaxs (ota-ona)	Bolalikda o'zi zo'ravonlik ko'rgani; surunkali stress; emotsional o'zini boshqarishning pastligi; bola yosh xususiyatlarini bilmaslik va undan noreal talablar qo'yish	Psixologik-pedagogik savodxonlik; emotsional barqarorlik; bolaga mehr va hamdardlik
Oila	Avtoritar tarbiya uslubi; er-xotin nizolari; ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar; ota yoki onaning mehnat migratsiyasida bo'lishi; ko'p avlodli oilada tarbiya vakolatlarining noaniqligi	Iliq oilaviy muhit; buvi-buvalarning qo'llab-quvvatlashi; ota-onaning tarbiyada kelishib harakat qilishi
Mahalla va maktab	"Oila ishi – ichki ish" degan aralashmaslik ustanovkasi; ijtimoiy-psixologik xizmatlarning yetarli emasligi; maktab va oila hamkorligining sustligi	Mahallaning an'anaviy ijtimoiy nazorati; maktab psixologi faoliyati; ota-onalar maktabi
Jamiyat va madaniyat	Jismoniy jazoning madaniy normativligi; ommaviy axborot vositalaridagi zo'ravonlik namunalari; huquqiy savodxonlikning pastligi	Milliy pedagogik merosdagi mehr-shafqat g'oyalari; davlatning bola huquqlarini himoya qilish siyosati

Jadvaldan ko'rinadiki, zo'ravonlik xavfi birorta omil bilan emas, balki bir necha darajadagi omillarning bir-birini kuchaytirishi bilan oshadi. Masalan, ota mehnat migratsiyasida bo'lgan oilada onaning stress darajasi ortadi, tarbiya mas'uliyati bir kishiga tushadi. Agar bu holat jismoniy jazoni normal deb biladigan muhit bilan qo'shilsa, zo'ravonlik ehtimoli sezilarli ortadi.

3. Etnopsixologik tahlil. O'zbek oilasining kollektivistik tabiati, kattalar hurmati va ota-ona obro'sining yuqoriligi ikki yoqlama ahamiyatga ega. Bir tomondan, bu qadriyatlar bolaga itoatkorlik talabini kuchaytiradi va jazoni oqlash uchun asos bo'lishi mumkin. Xalq orasida ustozga bola topshirilganda aytiladigan "eti sizniki, suyagi bizniki" iborasi jismoniy jazoning tarixan jamoatchilik tomonidan qabul qilinganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, xuddi shu kollektivistik muhit kuchli himoya resursiga ham ega: ko'p avlodli oilada bolaga g'amxo'rlik qiladigan kattalar ko'p, mahalla esa oilalarni qo'llab-quvvatlashning an'anaviy instituti hisoblanadi.

Milliy pedagogik merosda bolaga mehr-shafqat bilan munosabatda bo'lish g'oyasi ustuvor. Abdulla Avloniy tarbiyani "yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasi" deb atagan va uning asosini axloqiy namuna hamda ongli tarbiyada ko'rgan [3]. Bundan kelib chiqadiki, zo'ravonlik profilaktikasi milliy qadriyatlarga qarshi qo'yilmasligi, aksincha, ularga tayangan holda qurilishi lozim. Bunda "hurmat" tushunchasi qo'rquvga emas, balki bola bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabat sifatida talqin qilinadi.

4. Zo'ravonlikning oldini olishning ko'p darajali modeli. Tahlil natijalari asosida profilaktikaning uch bosqichini ekologik darajalar bilan uyg'unlashtirgan model taklif etildi (2-jadval). Model INSPIRE strategiyalarining "ota-onalar va tarbiyachilarni qo'llab-quvvatlash", "me'yor va qadriyatlar" hamda "javob choralari va yordam xizmatlari" yo'nalishlariga mos keladi [17].

2-jadval. Oilada bolaga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish modeli

Profilaktika bosqichi	Maqsadli guruh	Asosiy ijtimoiy-psixologik choralar
Birlamchi (umumiy)	Barcha oilalar	Ota-onalar maktabi; ijobiy tarbiya usullari bo'yicha treninglar; yosh oilalar uchun nikohgacha tayyorlov; OAV va mahalla orqali targ'ibot

Profilaktika bosqichi	Maqsadli guruh	Asosiy ijtimoiy-psixologik choralar
Ikkilamchi (tanlangan)	Xavf guruhidagi oilalar	Maktab psixologi, sinf rahbari va mahalla tomonidan erta aniqlash; ota-onalar uchun stressni boshqarish va nizolarni hal qilish treninglari; migratsiyadagi ota-onalar oilalarini qo'llab-quvvatlash
Uchlamchi (yo'naltirilgan)	Zo'ravonlik aniqlangan oilalar	Bola uchun psixologik reabilitatsiya; oila bilan psixokorreksion ish; ta'lim, sog'liqni saqlash, mahalla va huquqni muhofaza qilish idoralarining hamkorligi

MUHOKAMA

Taklif etilgan yondashuvning o'ziga xosligi shundaki, u zo'ravonlikni faqat huquqbuzarlik sifatida emas, balki o'zgartirish mumkin bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqadi. Xorijiy tadqiqotlar ko'rsatganidek, jazolashga munosabat ota-onaning shaxsiy tajribasi va madaniy me'yorlar bilan chambarchas bog'liq [12; 14]. Shu bois profilaktika ishida ota-onalarni ayblash emas, balki ularga jazoning o'rnini bosuvchi samarali tarbiya usullarini o'rgatish ustuvor bo'lishi kerak.

Shu bilan birga, o'zbek oilalarida ota-onalarning tarbiyaviy ustanovkalari, jismoniy va psixologik jazoning tarqalish darajasi hamda ularning bolalardagi xavotirlik va moslashuv ko'rsatkichlari bilan bog'liqligi bo'yicha empirik ma'lumotlar yetarli emas. Keyingi bosqichda bu masalalarni PARI so'rovnomasi (E. Shefer, R. Bell), A.Ya. Varga va V.V. Stolinning "Ota-ona munosabatlari" testi, "Oila rasmi" projektiv metodikasi va mualliflik anketasi yordamida o'rganish rejalashtirilgan. Bolalar ishtirokidagi tadqiqot ota-onalarning yozma roziligi, anonimlik va bolaga ruhiy shikast yetkazmaslik kabi etik tamoyillarga qat'iy rioya qilingan holda o'tkaziladi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Oilada bolaga nisbatan zo'ravonlik ko'p omilli hodisa bo'lib, uning sabablari shaxs, oila, mahalla va jamiyat darajalaridagi omillarning o'zaro ta'sirida yuzaga keladi. Shu sababli profilaktika ham ko'p darajali bo'lishi kerak.

2. O'zbek oilasida psixologik zo'ravonlik va jismoniy jazo ko'pincha tarbiya usuli sifatida qabul qilinadi. Bu esa ota-onalarning tarbiyaviy ustanovkalarini o'zgartirishni profilaktikaning markaziy vazifasiga aylantiradi.

3. Kollektivistik qadriyatlar, ko'p avlodli oila va mahalla instituti nafaqat xavf, balki muhim himoya resursi hamdir. Profilaktika milliy pedagogik merosdagi mehr-shafqat g'oyalariga tayanganda samaraliroq bo'ladi.

4. Taklif etilgan birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktikani o'z ichiga olgan model oila, maktab va mahalla hamkorligini tizimli tashkil etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi va keyingi empirik tadqiqotlarda sinovdan o'tkazilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. 2008-yil 7-yanvar, O'RQ-139-son // www.lex.uz.
2. Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiya. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992.
4. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. – T.: Noshir, 2010.
5. Shoumarov G'.B. (tahr.) Oila psixologiyasi. – T.: Sharq, 2008.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
7. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск, 1996.
8. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
9. Baumrind D. Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior // Genetic Psychology Monographs. – 1967. – Vol. 75, No. 1. – P. 43–88.

10. Belsky J. Child maltreatment: An ecological integration // American Psychologist. – 1980. – Vol. 35, No. 4. – P. 320–335.
11. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
12. Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A. Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses // Journal of Family Psychology. – 2016. – Vol. 30, No. 4. – P. 453–469.
13. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage, 2001.
14. Lansford J.E. et al. Physical discipline and children's adjustment: Cultural normativeness as a moderator // Child Development. – 2005. – Vol. 76, No. 6. – P. 1234–1246.
15. Straus M.A. Beating the Devil Out of Them: Corporal Punishment in American Families. – New York: Lexington Books, 1994.
16. World Health Organization. Global status report on preventing violence against children 2020. – Geneva: WHO, 2020.
17. World Health Organization. INSPIRE: Seven strategies for ending violence against children. – Geneva: WHO, 2016.